

## Mystiek als hart van de spiritualiteit

Wanneer we terugkijken op de laatste veertig jaargangen van *Speling* – en zelfs nog verder terug – dan vallen twee dingen op. Ten eerste, spiritualiteit werd steeds nogal breed opgevat. Ik noem enkele titels, te beginnen bij 1969: Sexuele bevrijding; Zelfmoord, waarom niet? O geluk; Alsmar vooruit, moet dat nou? Genezen van een vervreemd samenleven; Bidden; Werkplaatsen voor een nieuwe spiritualiteit; De geest van het geld; Is de vernieuwing voorbij? Iets meer vrede; Werk moet – u ook? De gezondheidszorg vraagt voortdurend onze aandacht. En dan ben ik nog maar bij 1980 aangekomen. Heel het landschap van de spiritualiteit werd in de volle breedte verkend. Het tweede dat opvalt is: in ieder nummer stonden wel één of twee artikelen over een mystieke thematiek of een mystieke tekst.

Vanmiddag wil ik nadenken over de verhouding tussen deze twee velden: spiritualiteit en mystiek. Ik wil deze verhouding verkennen vanuit drie invalshoeken. Hopelijk ontstaat hierdoor voldoende speelruimte om creatief na te denken over spiritualiteit en mystiek.

### Een historische schets

De eerste invalshoek is een historische terugblik. Hierdoor krijgt de verhouding spiritualiteit-mystiek reliëf, zo hoop ik.

In de elfde-twaalfde-dertiende eeuw voltrokken zich in de West-Europese en Arabische wereld diepgaande veranderingen. Een belangrijke factor in dit veranderingsproces was de opkomst van de aristotelische filosofie waardoor de islamitische, joodse en christelijke geloofsgemeenschappen in een diepe crisis terecht kwamen. Tegenover de rationele doordenking van het geloof werd door de drie abrahamitische tradities het mystieke denken in het geweer gebracht.

In de Islam zien we hoe Al-Ghazali, een gevierd theoloog en diepgaand geschoold in de aristotelische filosofie, zijn leerstoel in Bagdad verlaat om tien jaar later, na een gedegen training door de soefi's, op dezelfde universiteit mystieke theologie te gaan doceren.

Een eeuw later probeert Maimonides de verwarring binnen de joodse gemeenschappen, die door de aristotelische filosofie was veroorzaakt, in goede banen te leiden door de troonwagenmystiek in te brengen, zoals we kunnen lezen in zijn *Gids voor de verdoelden*.

Gelijktijdig proberen theologen binnen de christelijke geloofsgemeenschappen een antwoord te vinden op de toenemende rationalisering van het geloof. Zij doen dit vanuit de *Theologia mystica* van Dionysius de Areopagiet.

Een en ander betekende voor de spiritualiteit, dat het hele landschap gedomineerd werd door het mystieke perspectief.

Dat heeft ongeveer vier eeuwen geduurd. Toen veranderde het klimaat. Onder invloed van verschuivingen in de Westerse cultuur werd tegenover het speculatief-mystieke het praktisch-ascetische naar voren gehaald. Vooral de jezuïeten hebben hier een belangrijke rol gespeeld. Centraal in de spiritualiteit staat vanaf nu de wilskrachtige inzet die, toegerust met een uitgebreid arsenaal aan praktische middelen, het doel van de volmaaktheid nastreeft. Voor de mystiek betekende dit een vrijwel volledige uitschakeling. In het vierdelige *Direttorio ascetico* van Scaramelli wordt de mystiek in een appendix van slechts enkele pagina's afgehandeld.

De ascetische dominantie heeft ongeveer drie eeuwen standgehouden. Rond 1900 stellen spiritualiteitsgeleerden orde op zaken door het overkoepelende begrip 'spiritualiteit' in het centrum te plaatsen, een begrip dat van nu af steeds frequenter opduikt. Men probeert onder het koepelbegrip 'spiritualiteit' ascese en mystiek met elkaar in

balans te brengen. Dat is goed te zien aan de volledige titel van de *Dictionnaire de Spiritualité*. Deze luidt: *Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*. Ascese en mystiek als twee aspecten van één fenomeen: spiritualiteit.

Vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw leek de droom van de spiritualiteitsgeleerden in vervulling te gaan: één spiritualiteit met twee afdelingen, ascese en mystiek. Maar de wijze waarop spiritualiteit om zich heen greep zou hen waarschijnlijk een nachtmerrie hebben bezorgd. Want wereldwijd werd het woord ‘spiritualiteit’ weliswaar aanvaard als dé aanduiding voor het alomvattende fenomeen, maar de invulling van dit paraplubegrip dijde steeds verder uit. En dat precies zou de droom van de geleerden in een nachtmerrie hebben veranderd. Kijk maar op Google. Reeds bij de eerste hits van de 90 miljoen hits die ‘spirituality’ oplevert, zouden zij verbijsterd staan. Spiritualiteit is: spiritueel lichtcentrum, spiritueel zaken doen, paranormale intuïtie, spirituele therapie, spiritueel reizen, enzovoort. De geleerden zouden wanhopig hebben uitgeroepen: ‘De geest is uit de fles.’ De geest is inderdaad uit de fles! Wereldwijd is ‘spiritualiteit’ dé denominator geworden voor een ervaringsgebied waarvan de hoogte, de breedte en de diepte nog steeds niet te peilen is.

Er is nog iets waarvan de geleerden van vóór de tweede wereldoorlog vreemd zouden hebben opgekeken: de rollen tussen mystiek en ascese zijn volkomen omgedraaid. Mystiek speelt nu weer een hoofdrol, ascese daarentegen de kleinst denkbare bijrol. Op Google heeft mystiek 30 miljoen hits, ascese iets meer dan één miljoen.

Voorlopige conclusie: spiritualiteit is wereldwijd de onbetwiste denominator voor een ervaringsgebied dat nog steeds in volle ontwikkeling is. Binnen dit veld van de spiritualiteit bevindt zich de mystiek. Dat is helder, maar waar zij zich ergens binnen dit bredere veld verhoudt, blijft een vraag. Ook blijft mij puzzelen welke rol de ascese binnen dit geheel speelt.

## Een godsdienstwetenschappelijke blik

Mijn tweede invalshoek is die van de godsdienstwetenschappen. Vanaf ongeveer 1900 werd ‘mystiek’ daar een belangrijk item. Niet ‘spiritualiteit’ maar ‘mystiek’ vormde hier de centrale categorie. Belangrijke namen in dit verband zijn: William Inge, William James, Friedrich Von Hügel, Evelyn Underhill en anderen. De godsdienstwetenschappelijke benadering heeft een geweldige bijdrage geleverd aan een herwaardering van de mystiek. Mystiek was niet langer een dogmatisch gedomineerd ziekteverschijnsel, maar een onherleidbaar eigen dimensie binnen het geheel van godsdiensten en levensbeschouwingen.

Het merkwaardige is, dat de godsdienstwetenschappers, met hun fenomenologische en comperatieve blik, niet konden komen tot een enigszins plausibele definiëring van het fenomeen mystiek. De verscheidenheid aan definities is zo groot, dat Gershom Scholem, dé kenner van joodse mystiek, halverwege de vorige eeuw verzuchtte: ‘Er zijn bijna evenveel definities van mystiek als er schrijvers over dit onderwerp zijn.’<sup>1</sup> Hoewel Scholem toentertijd gelijk had, denk ik toch dat zich na een eeuw een zekere consensus begint af te tekenen. Want hoe je het ook keert of wendt, bij mystiek gaat het om zeer intensieve ervaringen die de mysticus diep in zijn zelfbeeld en zelfbesef raken, zo diep dat bestaande grenzen en bepalingen wegvallen. Er klinken woorden als liefde, eenheid en al. Mystieke ervaringen vinden doorgaans plaats aan de grens of over de grens van de geordende levenspatronen. De doorwerking ervan raakt alle dimensies van het leven: lichaam, ziel en geest, wonen, werken en relaties, binnen en buiten.

Ik weet dat in deze korte typering veel nuances wegvallen. De mystieke omvorming laat immers in concreto grote verschillen zien. Maar voor ons onderwerp – de verhouding tussen spiritualiteit en mystiek – is deze typering voldoende.

De godsdienstwetenschappelijke invalshoek leert naar mystiek kijken als naar een specifiek gebied van intensief religieuze ervaringen binnen het bredere veld van de spiritualiteit. Mystiek doet zich binnen het brede veld van de spiritualiteit voor als intensivering, als verdichting.

---

<sup>1</sup> G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1954, 3-4.

Deze verdichtingsmomenten liggen niet in het centrum van de religieuze of spirituele instituties. Ze liggen vaak excentrisch ten aanzien van de gevestigde orde. Het paradoxale is echter, dat deze excentrische erupties van Grote Liefde gaandeweg zelf weer het centrum van spirituele praktijken worden.

Na twee invalshoeken te hebben verkend maken wij even een tussenbalans op. Als spiritualiteit een ervaringsveld is met de grootst mogelijke extensie, dan is mystiek daarbinnen het ervaringsveld met de grootst denkbare comprehensie. Mystiek is het epicentrum van een aardschok, die het landschap van de spiritualiteit steeds weer op verrassende wijze van binnenuit omvormt.

Waar blijft de ascese?

Mijn derde invalshoek is een artistieke invalshoek of liever: de invalshoek van artiesten. Zoals bekend, zagen kunstenaars rond 1900 mystiek als een persoonlijk doorleefde ervaring, die in haar schoonheid, alomvattendheid en eenheid heel de werkelijkheid doorschijnend maakte tot op haar zuivere en ware wezen. Het schouwen van deze alomvattende eenheid mocht omwille van haar universele reikwijdte niet ingeperkt worden door welke vorm van rechtzinnigheid, kerkelijkheid, religie of openbaring ook. Hiermee kondigde zich een manier van kijken aan die in onze dagen gemeengoed geworden is in brede lagen van onze cultuur. Met Peter Nissen mogen wij constateren, 'dat de beweging die kunstenaars, schrijvers en intellectuelen aan het eind van de negentiende eeuw hebben gemaakt, een beweging weg van de kerk maar terug naar religie en mystiek (sic!), momenteel in West-Europa in brede lagen van de bevolking plaatsvindt. Het is rond de laatste eeuwende niet meer, zoals rond de voorlaatste, een kleine artistieke en intellectuele elite die het kerkelijke christendom achter zich laat en tegelijk toch belangstelling toont voor religie en mystiek, maar het zijn er nu velen.'<sup>2</sup> Kunstenaars voorvoelden de waarde van een mystiek, los van institutionele inkaderingen, met name de inkadering door christendom en kerkelijkheid. Wat zij voorvoelden en verwoordden is nu, na een eeuw, in brede lagen van onze cultuur gemeengoed geworden. Kunstenaars voorvoelden ontwikkelingen en vervulden in die zin een profetische rol.

Maar als kunstenaars anno 2000 dezelfde voorspellende kracht bezitten als hun collega's rond 1900, dan zal het landschap van de spiritualiteit er in 2100 beduidend anders uitzien. Robert Wuthnow, een Amerikaanse socioloog die intensief onderzoek heeft gedaan naar spiritualiteit in de moderne cultuur, publiceerde in 2001 een belangrijke studie: *Creative Spirituality. The Way of the Artist*.<sup>3</sup> In dit onderzoek zoomt hij – binnen zijn breedte-onderzoek van de jaren daarvoor – in op de populatie van de artiesten. Wat ontdekte hij daar? Dat kunstenaars groot belang hechten aan oefening en discipline: 'Als er één sleutel is die toegang geeft tot het perspectief van artiesten op het spirituele, dan is het dit: spiritualiteit moet, net als kunst, worden beoefend om tot voltooiing te komen. De weg van de artiest impliceert meer iets doen, dan alleen maar geloven in de mogelijkheid van iets doen. Hij vergt training, discipline en aanzienlijke zelfinvestering.'<sup>4</sup> In een vervolgstudie van 2003, getiteld *All in Sync. How Music and Art are Revitalizing American Religion* laat Wuthnow zien hoe de gangbare hypothese in sociaal wetenschappelijk onderzoek 'of religie of spiritualiteit' waarschijnlijk nu al gedateerd is en gestuurd wordt door de onbewuste vooroordelen van de onderzoekers zelf, kinderen van de zestiger jaren. Uit zijn onderzoek blijkt dat 63% van de spiritueel geïnteresseerden weliswaar onderscheid maakt tussen religie en spiritualiteit, maar tegelijkertijd uitdrukkelijk vindt dat deze twee onderling met elkaar verweven zijn. Slechts 8% haalt ze volkomen uit elkaar.<sup>5</sup> Het interessante van deze artistieke invalshoek is, dat zich vanuit deze optiek het fenomeen ascese opnieuw laat denken: als oefening, professie, étude, discipline. Ook de verhouding tussen ascese en mystiek komt daardoor anders te liggen, minder dogmatisch, minder polemisch, minder belast ook door de krampachtige losheid van de zestiger jaren. Meer 'speling' dus! Bovendien werpt de artistieke invalshoek een wat speelser licht op institutionele inbeddingen waarmee training en discipline nu eenmaal verbonden zijn. Oefening, scholing en institutie liggen dicht bij elkaar en hebben elkaar nodig. Met dit al zouden de grote scholen van spiritualiteit wel eens positiever in

<sup>2</sup> P. Nissen, *Een zachte aanraking van zijn zieleleven. Over 'ware' en 'valse' mystiek rond 1900*, Nijmegen 2008, 36-37.

<sup>3</sup> R. Wuthnow, *Creative Spirituality, The Way of the Artist*, Berkeley CA (2001).

<sup>4</sup> Ibid., 4.

<sup>5</sup> R. Wuthnow, *All in Sync. How Music and Art are Revitalizing American Religion*, Berkeley (CA) 2003.

beeld kunnen komen: de monastieke tradities, de mendicantenorden, de beweging van barmhartigheid enzovoort. Ik acht het niet uitgesloten dat spiritueel geïnteresseerden in groeiende mate de betekenis van de grote scholen van spiritualiteit zullen gaan herontdekken, moe geworden als ze zijn van de tot niets verplichtende breedte.

## Conclusie

We hebben vanuit drie invalshoeken de verhouding spiritualiteit en mystiek verkend. Wij hoopten hiermee voldoende speelruimte te creëren om creatief na te denken over dit duo. Voor mijzelf kom ik, op dit moment, tot drie conclusies.

Ten eerste, spiritualiteit is een weids landschap waarvan wij de hoogte, de breedte en de diepte nog steeds niet peilen. Het lijkt mij niet verstandig dit landschap voorbarig in te perken of te hygiëniseren. 'De geest waait waar hij wil. Je hoort wel zijn geluid, maar je weet niet vanwaar hij komt of waarheen hij gaat' (Joh 3,8).

Ten tweede, mystiek vormt in dit landschap het midden, maar, paradoxaal genoeg, op excentrische wijze. Op de meest onverwachte plekken en tijden breekt Gods onuitsprekelijke aanwezigheid door in het leven van mensen om een spoor van liefde na te laten. Mystiek vormt het excentrische hart van de spiritualiteit. Wanneer spiritualiteit een glas-in-loodraam is, waardoor het witte licht zich breekt in kleuren, dan is mystiek daarbinnen een kristal waarin de speling van dit licht schittert. Als spiritualiteit het proza is waarin wij met elkaar spreken over onze dagelijkse ervaringen, dan is mystiek de poëzie waarin deze samenspraak zich verdicht. Als spiritualiteit spa groen is, dat je met volle teugen kunt drinken, dan is mystiek een kruidenbitter waaraan je voorzichtig nipt.

Ten slotte, hoe excentrisch ook, mystiek is geen geïsoleerd gebeuren. Bernard McGinn omschrijft mystiek terecht als de voorbereiding en doorwerking van 'de onmiddellijke of directe aanwezigheid van God.'<sup>6</sup> Wie voorbereiding zegt, zegt oefening, training en dus ascese. Wie 'doorwerking' zegt, zegt spoor. Wanneer mystiek 'muziek van zuiver zwijgen' (Jan van het Kruis) is, dan is haar doorwerking een spoor van études die wij dagelijks spelen, om een seismografische gevoeligheid te ontwikkelen voor de verborgen bron van zuiver zwijgen. Op dat moment is er een school van spiritualiteit ontstaan.

Kees Waaijman

---

<sup>6</sup> B. McGinn, *The Presence of God*, New York 1991, I, xvii.